

ням Діона Хрїзостома (Ор., XXXVI), близько середини I ст. до н. е. поліс був розгромлений гетами.

Археологічні дані, які відносяться до даного етапу, практично відсутні. Поселення цього часу на ольвійській периферії невідомі. Що являє собою безпосередньо місто, залишається невідомим. Як відмічало багато дослідників, така важлива в історії Ольвії подія, як гетський розгром, зовсім не простежується. Мабуть, правий О. М. Карасьов, на думку якого місто перебувало в такому жалюгідному стані після тяжких подій кінця II ст. до н. е., що на тлі зруйнувань цього часу дії гетів були зовсім непомітними.

Такі основні історичні події, які зумовили спочатку бурхливий розквіт, а потім — кризу та занепад Ольвійської держави в IV—I ст. до н. е.

В. М. ОТРЕШКО

Из истории Ольвийского полиса в IV—I вв. до н. э.

Резюме

В статье предлагается возможная реконструкция исторических событий, следствием которых явилось массовое появление, а затем исчезновение поселений ольвийской хоры. Рассматриваются причины и характер освоения Нижнего Побужья в IV в. до н. э., предлагается новая интерпретация миксэллинов из Протогеновского декрета; на основании эпиграфических данных сделан вывод о преобладающей роли кельтов и фракийцев в упадке ольвийской хоры; прослеживается судьба населения ольвийской периферии после гибели многочисленных аграрных поселений.

Г. О. ПАШКЕВИЧ, В. О. ПЕТРАШЕНКО

Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—X ст.

При розкопках значне місце належить залишкам, що відбивають господарську діяльність. Заняття населення майже завжди розглядаються при публікації тієї чи іншої пам'ятки. Тому питанням господарства слов'ян приділяють увагу багато дослідників¹.

Серйозну увагу в дослідженнях приділено розробкам по вивченню землеробства. Це перш за все робота В. Й. Довженка «Землеробство Древньої Русі», яка не втратила свого значення і в наш час, а також роботи В. П. Левашової, Ю. О. Краснова, О. В. Кір'янова².

Проте ще відчувається недолік в дослідженні таких питань, як локальні особливості землеробства окремих районів, що знаходять відображення в складі культурних рослин, сільськогосподарській техніці, системах землеробства, прийомах ведення землеробського господарства. Як відмічає Ю. О. Краснов, з'ясування цих проблем може дати багато для вивчення етнічної історії, тому що особливості землеробської культури при певних умовах на довгий час закріплюються традицією і можуть стати відображенням етнічної специфіки певного народу³.

¹ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965, с. 64—114; Ляпушкин И. И. Новотроицкое городище.— МИА, 1958, с. 74, 211—226.

² Левашова В. П. Сельское хозяйство.— Тр. ГИМ, вып. 32, с. 19—93; Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы.— МИА, 1973, № 174, с. 3—86; Кирьянов А. В. История земледелия Новгородской земли X—XV вв.— МИА, 1959, № 85, с. 306—323; Кирьянов А. В. К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XII вв.— КСИИМК, 1952, вып. 47, с. 153.

³ Краснов Ю. А. Некоторые итоги и задачи изучения истории земледелия в советской археологии.— КСИА АН СССР, вып. 118, с. 67.

В даній статті зроблено спробу розглянути питання господарства населення лісостепового Правобережного Подніпров'я кінця I тис. н. е. на підставі знахідок із слов'янського городища Монастирьок (VIII—X ст.), Канівського поселення (VIII—X ст.), поселення Макарів Острів (VIII—IX ст.) та Сахнівки (VIII ст.).

Вирощувані рослини. Відомості про сільськогосподарські культури у населення лісостепового Правобережного Подніпров'я VIII—X ст. отримані внаслідок палеоботанічного аналізу матеріалів з городища Монастирьок. Частково результати досліджень вже опубліковано⁴.

Слов'янське городище між хут. Монастирьок та с. Зарубинці Канівського р-ну Черкаської обл. являє великий інтерес для палеоетноботаніків. Пожежа, внаслідок якої зникло городище в X ст. під час нападу ворогів, зберегла, як це не парадоксально звучить, в обвугленому стані цінні свідчення побуту наших предків, до числа яких відносяться також залишки їстівних та технічних рослин. Покрівлі, що впали під час пожежі, створили особливі умови температурного режиму, при якому зернівки, що були у житлах, не згоріли, а обвуглились. Саме такий процес рівномірного прогрівання відбувається при утворенні деревного вугілля. В цих умовах зернівки зберігають свої морфологічні ознаки, за виключенням розмірів. Встановлено, що при обвугленні довжина зернівки зменшується, а ширина дещо збільшується⁵.

Аналіз матеріалів з архіву Інституту археології АН УРСР, а також дослідження нових розкопок 1979—1980 рр. дали цікавий додатковий матеріал і значно розширили відомості, отримані і опубліковані раніше. Це, по-перше, відомості щодо вирощуваних рослин кінця I тис. н. е. на території Правобережного Подніпров'я, а по-друге, знахідки обвуглених рослин, зв'язані з точно датованими комплексами другої половини VIII — середини X ст.

Зупинимось на описові знахідок культурних рослин. У 1974 р. серед розвалу печі-кам'янки в житлі № 5 виявлено декілька обвуглених грудок. Частина з них була утворена з насіння льону, що при обвугленні спеклися разом в щільну грудку, частина — з обвугленого проса або пшона (без лусок). А в житлі № 6 виявлено обвуглені насінини проса у вигляді грудок з характерним чорним блиском (рис. 1, 7).

В 1980 р. в ямі № 104 виявлено насіння льону в грудках. Збереглося воно тут значно гірше: дуже обгоріло, оболонки сильно пошкоджені, легко руйнуються, а самі грудки крихкі, розсипаються.

Знахідки 1979 р. більш різноманітні. Тому на описові їх зупинимось дещо детальніше. Палеоботанічний матеріал отримано шляхом збору обвуглених грудок при розкопках і промивках культурного шару.

В житлі № 21 виявлено декілька обвуглених предметів. Біля печі знайдено просо, запечене в грудках. Серед каміння, з якого було зроблено піч, знаходився обвуглений предмет круглої форми. Це виявився кусок колоди, який використовувався як вулик, так звана «душлянка». Деревина слабо обгоріла і всередині збереглися сліди сот'ячої структури, шматочки аморфної чорної блискучої речовини (швидше за все, мед), головки та хітинові оболонки черев бджіл, пусті всередині* (рис. 1, 1). Шматок колоди було промито на ситі з діаметром отворів 1 мм, після чого серед невеликих шматочків деревини, обвугленого меду, вугликів залишилися: одна зернівка пшениці двозернянки та одна пшениці карликової, п'ять зернівок жита, дві зернівки проса, три ячменю плівчастого.

⁴ Пашкевич Г. А., Янушевич З. В. Палеоботанические исследования раннеславянского городища у хут. Монастырек.— В кн.: Использование методов естественных наук в археологии. Киев, 1978, с. 86—96.

⁵ Helbaek H. The Fyrkat grain. A Geographical and chronological study of rye.— Fyrkat. En Jysk vikingeborg. København, 1975, s. 3—4.

* За визначенням, що було проведено співробітником Інституту зоології АН УРСР А. П. Ромасенко, залишки належать бджолі медоносній (*Apis mellifera* L.).

Серед того ж таки каміння виявлено грудку коричневого кольору. Аналіз в лабораторії показав, що вона утворена з насіння так званого курячого проса.

Велика кількість обвуглених зернівок виявлена в слабообвугленій сірій глині, що являє собою фрагменти жаровні, які знаходились та

Рис. 1. Монастирсьок.

1 — залишки головок бджіл; 2 — зернівки пшениці двозернянки; 3 — зернівка пшениці карликової; 4 — зернівки ячменю півчастого; 5 — зернівки жита; 6 — зернівки вівса; 7 — грудка з обвуглених зернівок проса.

кож поруч із піччю. Частина цих зернівок належить пшениці двозернянці (подекуди збереглися не тільки зернівки, а навіть і колоски з двома зернівками в них), частина — житу. На одному з шматків обмазки зберігся відбиток частини колоса забур'янювача жита — бромусу житнього (рис. 3).

В глиняному тісті жаровні залишилися також заглиблення, що утворилися при згоранні. Вивчення пластилінових муляжів з цих відбитків показало, що майже всі вони були утворені зернівками житла.

В житлі № 22 також було виявлено частину обвугленої колоди біля печі. В її заповненні знайдено три уламки обвуглених зернівок вівса та дві зернівки пшениці, яку за рядом морфологічних ознак віднесено до перехідної форми спельта/двозернянка. Саме такі зернівки траплялись серед обвугленої маси зерна в ямі № 15⁶. Обвуглений предмет з цього ж житла був умовно названий корзинною. Серед обвуглених

⁶ Пашкевич Г. А., Янушевич З. В. Вказ. яраця, с. 90.

вигнутих гілок верби при дослідженні в лабораторії було виявлено три зернівки жита, одне насіння льону, декілька насінин шавлю та одне — бромусу житнього.

З культурного шару біля печі було відібрано одне відро землі. Цю землю промили через сито з отвором в 1 мм. Залишок на ситі важив 170 г і складався з крупнозернистого піску, дрібних уламків кісток, зубів та хребців гризунів, хребців та лусок риб, вугликів та обвуглених зернівок пшениці двозернянки — 4 шт., вівса — 2, проса — 9, жита — 1 шт. Тут же були дві насінини шавлю та верхня луска з насіння бузини чорної.

Зупинимось на описові знахідок рослинного походження.

Пшениця двозернянка (*Triticum dicossum* Shrank). Обвуглені зернівки, виявлені в тісті жаровні, дуже ламкі. Їх не можна виміряти. Деякі зберглися в колосках разом з лусками та члениками стержня колосу. А зернівки з культурного шару та з колоди мають видовжену форму, загострені верхівку та основу, пряму черевну та випуклу спинну сторони (рис. 1, 2).

Вимірено три зернівки: їх розміри — $5,2 \times 2,8$; $5,4 \times 3,1$; $7,1 \times 3,8$ мм.

Пшениця спельта/двозернянка (*Triticum spelta/dicossum*). Дві обвуглені зернівки виявлено в заповненні колоди. На відміну від двозернянки, ці зернівки мають плоску верхівку. До основи зернівка звужується. Розміри: $6,0 \times 3,2$; $6,2 \times 3,4$ мм.

Пшениця карликова (*Triticum compactum* Host). Дві зернівки з колоди в житлі № 21 мають округлу форму, широкі верхівку та основу. Черевна борозна глибока (рис. 1, 3). Розміри: $4,0 \times 3,2$; $4,0 \times 3,1$.

Індекс співвідношення довжини до ширини має значення 1, 2, що відповідає саме тим параметрам, за допомогою яких відрізняють по зернівках в обвугленому стані карликову пшеницю від м'якої⁷.

Ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare* L.). Три зернівки плівчастого ячменю виявлено в заповненні колоди з житла № 21. Вони в плівках, овальні, витягнуті, асиметричні, з червеною бороздою, що розширюється до верхівки. В борозді є залишки квіткової луски (рис. 1, 4). Розміри: $6,0 \times 3,8$; $5,2 \times 3,1$; $6,4 \times 3,8$.

Плівчастий ячмінь серед маси зерна в ямі № 15 не виявлено. Там був тільки голозерний ячмінь.

Хоч знахідки плівчастого ячменю невеликі, все ж можна вважати, що жителі городища використовували в посівах обидві форми. Голозерний ячмінь не треба було очищати від плівок. Крім того, ячмінь цей більш витривалий та стійкий, ніж плівчастий, і так само, як і плівчасті пшениці, більш надійний при несприятливих умовах вирощування. Можливо, тому він користувався перевагою в посівах IX—X ст. в Правобережному Подніпров'ї.

Жито (*Secale cereale* L.) (рис. 1, 5). За формою всі обвуглені зернівки типові для тих, що має культурне жито. Вони видовжені, загострені до основи, з округлою або тупою верхівкою. Розміри: $5,6 \times 2,5$; $7,0 \times 2,9$; $5,4 \times 2,1$; $4,5 \times 2,0$ мм.

Овес (*Avena sativa* L.) (рис. 1, 6). Виявлено лише дві зернівки. Луски у них згоріли. Основи зернівок прямі, без «підковок», що свідчить про належність його до культурної форми, а не вівсюга звичайного, тобто польового бур'яну. Розміри: $7,0 \times 2,8$ мм.

Просо звичайне (*Panicum milliacum* L.). Знахідки цієї культурної рослини найбільш чисельні. Наслідки його вимірів наведено у табл. 1.

⁷ Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. Кишинев, 1976, с. 85.

Рижій лляний (*Camelina linicola* Schimp.). Серед насіння льону у грудках можна було побачити насіння рижію лляного. Розміри та морфологічні особливості вказують на належність насіння рослині, що є звичайним бур'яном у посівах льону. Насіння невеликого розміру, має овальну форму, вздовж тіла проходять хвилясті бороздки. Середні розміри з 11 насінин: 2,1 (1,7—2,6) × 1,44 (0,9—1,8) мм.

Таблиця 1

Номер житла	Кількість виміряних зернівок	Довжина	Ширина
№ 5	10	2,35 (2,0—3,0)	2,0 (1,8—2,2)
№ 6	8	2,13 (1,9—2,6)	1,86 (1,7—2,0)
№ 21	12	2,55 (2,0—3,0)	1,79 (1,3—2,2)

Льон культурний (*Linum usitatissimum* L.). До численних знахідок належить також льон, насіння якого утворює при обвугленні досить щільні шматки. Насіння плоске, овальне, поступово звужується догори, до носика. За морфологічними ознаками насіння льону належить до льону культурного (рис. 2, 1, 2). Розміри вимірів наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Житла	Кількість виміряних зернівок	Довжина	Ширина
житло № 5	24	4,02 (3,6—4,4)	2,15 (1,7—2,62)
яма № 104	20	3,87 (3,5—4,2)	1,73 (1,3—2,3)

За цими розмірами насіння відрізняється від рижію посівного (*Camelina sativa* Fries), сучасні рослини якого мають насіння, розмірами 1,5—2,3 × 1 мм⁸. Викопні насінини з середньовічних шарів Німеччини VIII—X ст. мали розміри 2,0—1,3 мм⁹.

В давні часи рижій був відомий як бур'ян в посівах льону. Але завдяки наявності у насінні великої кількості олії цю рослину почали вирощувати як окрему культуру. Перші достовірні знахідки насіння рижію посівного відомі в Європі з гальштадських шарів¹⁰. До і в римський час це була добре відома культурна рослина. Але вже в середні віки знахідки її дуже рідко трапляються, що свідчить про втрату значення цієї рослини як культурної, хоча в деяких місцях її продовжували вирощувати майже до нашого часу¹¹.

Куряче або півняче просо, плоскуха звичайна (*Echinochloa crus galli* Roem et Schult) (рис. 2, 3). З першого погляду зернівки плоскухи звичайної дещо нагадують просо звичайне. Але різниця є, її видно навіть у полі. Просо спікається при обвугленні завжди у щільні грудки, які мають характерний чорний блиск. Відокремити зернівки із грудки досить важко — вони легко руйнуються, розсипаються на невеликі частки. Грудка ж, утворена з насінин курячого проса, легко розсипалась на окремі зернівки. Колір грудки був коричневим, а не чорним, як у проса. Зернівки обгорнуті щільно лусками (у проса звичайного вони легко відпадають), причому краї

⁸ Майсурян Н. А., Атабекова А. И. Определитель семян и плодов сорных растений. М., 1978, с. 152.

⁹ Knörzner K.-H. Entwicklung und Ausbreitung des Leinedotters (*Camelina sativa* L.) — Ber. Deutsch. Bot. Ges., 1978, Bd 91, S. 187—195.

¹⁰ Ibid., S. 187.

¹¹ Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи. Л., 1964, с. 399—400.

зовнішньої опуклої луски охоплюють внутрішню, більш плоску. Форма зернівок видовженоїцеподібна, дещо розширена донизу. Середні розміри з 10 вимірів такі: $2,82(2,2-3,0) \times 1,94(1,8-2,0)$ мм.

Півняче просо — це типовий бур'ян. Разом з тим відомо його використання як їстівної рослини, бо навіть назву рослина отримала завдяки використанню зернівок у корм свійським птахам. На Північному

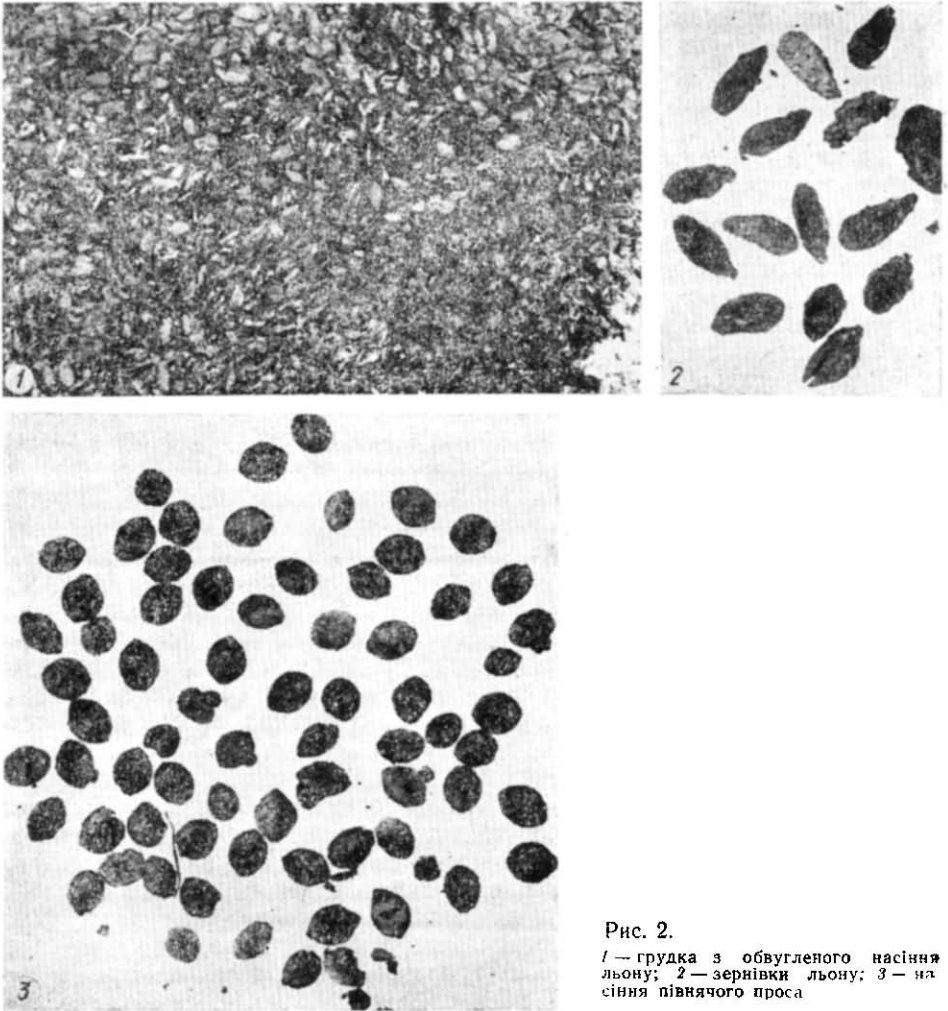

Рис. 2.
1 — грудка з обвугленого насіння льону; 2 — зернівки льону; 3 — насіння півнячого проса

Кавказі, в Молдавії та в Криму його зернівки збирали спеціально. Збирати їх легко, бо на одній рослині буває від 200 до 1000 насінин¹².

Можливо, що використовувати його у господарстві почали завдяки подібності зернівок до проса звичайного. Крупа з нього також нагадує пшоно, тому і використовується для виготовлення каш та муки. Є відомості відносно вирощування півнячого проса спеціально для годівлі свійських птахів в Австралії та Південній Америці, а в деяких районах для отримання крупи¹³. Можливо, що про його харчові властивості знали і слов'яни в VIII—X ст. на Правобережному Подніпров'ї.

Таким чином, головне місце серед обвугленого матеріалу належить зернівкам пшениці декількох видів: двозернянки, спельти, проміжних

¹² Майсурян Н. А., Атабекова А. И. Указ. соч., с. 96; Нейштадт М. И. Определитель растений средней полосы Европейской части СССР. М., 1957, с. 82—83.

¹³ Рева М. Л., Рева Н. Н. Дикі їстівні рослини України. К., 1976, с. 87.

форм спельти / двозернянки, та голозерних — карликової та карликово / м'якої. Серед них значно переважає пшениця двозернянка, відома також під назвою полби. Саме цей вид виявлено в ямі № 15, з якої вибрано біля 20 кг обугленого зерна, а також в культурному шарі жител № 21 та 22. Зернівки її були також у фрагментах глиняних жаровень. Полба займає перше місце не тільки по загальній кількості виявленого зерна, але і по кількості місцезнаходжень, що свідчить про широке її використання в землеробстві Монастирька.

Полба-двозернянка є однією з найбільш давніх пшениць. Перші знахідки її відносяться до початку V тис. до н. е.¹⁴ Вона була відома населенню зарубинецької, черняхівської культур та в Древній Русі¹⁵.

Широке розповсюдження полби в минулому пов'язано з її високою посухо- та зимостійкістю, невибагливістю до ґрунтів. Її зернівки щільно тримаються у плівках, що ускладнювало обробку. Тому зібрані колоски раніше підсушували, а лише потім товкли у ступах, щоб звільнитися від лусок¹⁶. Можливо, з цією метою і використовували жаровні, виявлені на пічках-кам'янках в Монастирьку. Знахідки їх відомі також майже в кожному житлі на пам'ятках VIII—X ст. Правобережного Подніпров'я. Ці глиняні блюда не мають слідів дії вогню. Вони лише злегка обпалені і, очевидно, використовувались саме для просушування зерна, а не для його прожарювання на прямому вогні. Після такої обробки зерно товкли в ступках або обробляли з допомогою спеціальних ручних пристосувань, виготовлених з дерева, як описує Є. А. Столетова¹⁷.

Серед плівчастих пшениць, виявлених на Монастирьку, слід відмітити і спельту. Зустрічається вона в ямі № 15 як домішка до основної маси, а також в житлі № 22. Знахідки цієї пшениці не викликають сумніву в тому, що вона використовувалась як самостійна культура разом з двозернянкою. Серед знахідок були зернівки перехідних форм спельта/двозернянка. В кінці I тис. н. е. спельта добре відома на Правобережній Україні. Відбиток колоска спельти виявлено на фрагменті обмазки печі з слов'янського шару (IX—X ст.) поселення поблизу с. Лепесівка Хмельницької обл.¹⁸ та в слов'янських поселеннях Польщі¹⁹.

Можливо, відповідно до знахідок, були і проміжні форми, які умовно ми відносимо до пшениці спельта/двозернянка. В незначній кількості на Монастирьку траплялись також голозерні пшениці — карликова та проміжна форма між карликовою та м'якою — карликово/м'яка. Але поодинокі знахідки поки що не дають підстави робити висновок остаточно. Можливо, голозерні пшениці були супутниками полб, а вирощували спельту та двозернянку. Але слід мати на увазі, що знахідки голозерних пшениць, які не треба було підсушувати перед обмолотом, зустрічаються значно рідше, ніж плівчастих²⁰. До того ж, З. В. Янушевич, проаналізувавши великий фактичний матеріал з південно-західних районів СРСР, дійшла висновку, що голозерні пшениці

¹⁴ Янушевич З. В., Маркевич В. М. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья.— В кн.: Интродукция культурных растений. Кишинев, 1970, с. 97.

¹⁵ Пачкова С. П. Государство схино-слов'янских племен на рубежі нашої ери. К., 1974, с. 18; Якубцинер М. М. О составе зерновых культур из Старой Ладогги.— КСИИМК, 1955, вып. 57, с. 18—20.

¹⁶ Столетова Е. А. Полба-эммер *Triticum dicoccum* Schrank.— В кн.: Тр. по прикладной ботанике, генетике и селекции, 1925, т. 14, № 1, с. 43.

¹⁷ Там же, с. 49.

¹⁸ Янушевич З. В. Находки культурных растений на поселении у с. Лепесовка.— *Acta museorum agriculture*. Prague, 1973, vol. 8, 1, s. 3.

¹⁹ Spraw. Archeolog., 1969, 20, s. 465—468; Kwart. Hist. Kult. Materialnej, 1961, 9, s. 675—701.

²⁰ Denell R. W. On the problems of studying prehistoric climate and crop agriculture.— *Proceeding of the prehistoric society*, 1977, 43, p. 364.

в масовій кількості з'являються лише на поселеннях розвинутого середньовіччя²¹.

Поряд з цим можна допустити, що заміна полби голозерними пшеницями та житом відбувалась поступово і процес цей почався, очевидно, в давньоруський час і був пов'язаний із застосуванням залізного плугу.

Спірним є питання щодо появи на території УРСР твердих пшениць. Відомості про вирощування цієї культури на стародавніх поселеннях відсутні. В літературі як приклад ранньої пам'ятки, на якій відомі знахідки твердої пшениці, наводиться Новотроїцьке городище²².

На жаль, в роботі М. М. Якубцинера не дано ботанічного опису виявлених зернівок, нема їх вимірів, індексів. Виходячи з фотографії та тих вимірів, які вдалося зробити із зернівок, зображених на знімку (9 × 5; 8 × 4,8; 9 × 4,7; 8,5 × 4,2), на Новотроїцькому городищі була виявлена пшениця двозернянка. З наведених даних не можна з впевненістю сказати, чи була тут тверда пшениця.

Наступне місце по кількості знахідок після двозернянки займає просо, добре відоме слов'янам. Раніше його використовували не тільки для отримання крупи, але також і муки²³. Хоч просо переносить несприятливі умови і дає багатий урожай, воно в той же час потребує добре обробленого ґрунту²⁴. В цілому ця культура більш характерна для лісостепової та степової зон, тому що, крім вимогливості до ґрунтів, просо погано переносить приморозки. Разом із пшеницею воно було відоме також жителям Новотроїцького городища²⁵.

Третє місце серед культурних рослин Монастир'я належить ячменю, відомому у двох формах — плівчастій та голозерній. Важко визначити, яка з форм переважала, тому що знахідка кожної з них відома лише по одному разу. Зернівки голозерного ячменю (38 шт.) виявлено в ямі № 15, плівчастий ячмінь — в житлі № 21. Голозерній формі ячменю, можливо, віддавалась перевага, тому що він був більш надійним при несприятливих погодних умовах.

Привертають увагу знахідки зернівок вівса на Монастир'ю. В невеликій кількості, як домішка до плівчастої пшениці (19 шт.), овес знайдено в ямі № 15. Зернівки його траплялись в житлах № 21 та 22, що свідчить про використання і вирощування цієї культури жителями Монастир'я досить широко. До цього часу знахідки вівса на слов'янських поселеннях I тис. н. е. дуже рідкі. Відомий він із Старої Ладоги, з шарів VII—IX ст.²⁶

Не менш цікаві тут знахідки зернівок жита. Ця культура відома в невеликій кількості з шару VIII—IX ст. Старої Ладоги і Новотроїцького городища²⁷. Проте, в цілому, знахідки жита до давньоруського часу дуже рідкі. В лісостепу зернівки жита зафіксовано ще в скіфський час та в матеріалах зарубинецької культури, але З. В. Янушевич ще не вважала жито на ті часи самостійною культурою, а описувала його як сорно-польове²⁸. На Монастир'ю жито виявлено разом з типовим бур'яном озимію форми цієї культури, а саме з бромусом

²¹ Янушевич З. В. Культурные растения..., с. 78—96.

²² Якубцинер М. М. К истории культуры пшеницы в СССР.— В кн.: Материалы по истории земледелия. М.; Л., 1956, т. 2, с. 24, рис. 3.

²³ Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. М., 1971, с. 18.

²⁴ Берг Л. С. Географические зоны Советского Союза. М., 1947, с. 379; Жуковский П. М. Указ. соч., с. 228.

²⁵ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое.— МИА, 1958, № 74, с. 212.

²⁶ Кирьянов А. В. История земледелия Новгородской земли X—XV вв.— МИА, 1959, № 65, с. 312.

²⁷ Кирьянов А. В. История земледелия..., с. 312; Ляпушкин И. И. Указ. соч., с. 212.

²⁸ Янушевич З. В. Культурные растения..., с. 131—132.

житнім (рис. 3). Ця обставина дає підставу з впевненістю говорити про вирощування жита як самостійної культури.

В ямі № 15 було знайдено насіння гороху. Розміри його вказують на належність до культурної форми гороху їстівного.

З олійно-волокнистих культур виявлено льон. Відомості про цю рослину як культурну походять ще з епохи пізнього неоліту та бронзи²⁹ на території Європи та залізного віку³⁰. Для давньоруського часу В. П. Левашова відмічає вісім пунктів знахідок цієї культури³¹. На думку П. М. Жуковського, льонарство було відоме всім племенам, які заселяли східну частину Євронейської рівнини ще до Київської Русі³². Знахідки льону на Монастирську є надійним підтвердженням цього.

Для того щоб встановити рівень землеробського господарства та ступінь освоєності ґрунтів, важливо знати видовий склад бур'янів. Визначити ступінь засміченості посівів на Монастирську, виходячи із спів-

Рис. 3. Відбиток на глиняній жаровні уламку колоска бромусу житнього.

відношення знайденого зерна та бур'янів, немає можливості. Крім рижю лляного та курячого проса, які представлені в найбільшій кількості, серед обвуглених зернівок злаків та льону знайдено поодинокі насіння бромусу житнього та польового, пажитниці п'янкої, щетинника сизого, шавлю малого, підмаренника м'якого, лободи білої, мишію сизого.

Бромус житній є звичайним бур'яном серед озимого жита. Мишій та куряче просо забур'янюють посіви проса звичайного, але зустрічаються також у посівах ярих культур інших злаків. Ярі хліби засмічує також пажитниця п'янка, але вона може траплятись і серед озимих культур. Такі бур'яни, як пажитниця п'янка, лобода біла та бромус польовий, зустрічаються на староорних ґрунтах і наявність їх свідчить про те, що ґрунти на Монастирську вже були давно освоєні. По складу бур'янів можливо також встановити, що на поселенні були відомі як озимі, так і ярові посіви.

Порівнюємо склад вирощуваних на Монастирську рослин з відомими на поселеннях давньоруського часу. Асортимент їх майже однаковий, але співвідношення цих рослин має відмінні. Якщо на Монастирську перше місце серед злаків належить полбі двозернянці, то на поселеннях X—XIII ст. відомо тільки два її місцезнаходження (Донецьке городище, Латвія)³³, серед яких немає давньоруських міст Подніпро-

²⁹ Hajnalova E. Zuholnatene rastlinne zvyšky v eneolitickéj padobe z Levic.— Slovenska Archeológia, 1977, vol. 25, 1, s. 7—12; Buurman J., Pals P. Some remarks on prehistoric flax in the Netherlands.— Ber. van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 1974, 24, s. 107—111.

³⁰ Kroll H. Pflanzliche grobreste aus anthropogenen Boden in Archsum/Sylt.— Ber. Röm. germ. komm, 1974, 55, s. 416—427; Knörzer K.-H. Bandkeramische pflanzenfunde von Bedburg.— Garsdorf, Kreis Bergheim/Erft. Rheinische Ausgrabungen, 1974, Bd 15, S. 173—192; Knörzer K.-H. Eisenzeitliche pflanzenfunde aus Frixheim.— Anstel, Kreis Grevenbroich.— Rheinische Ausgrabungen, 1974, Bd 15, S. 405—414.

³¹ Левашова В. П. Указ. соч., с. 52—55, табл. I.

³² Жуковский П. М. Указ. соч., с. 456.

³³ Левашова В. П. Указ. соч., с. 52—55.

в'я. Головне місце, за поданими матеріалами, належить житю (21 місцевзнаходження) та пшениці м'якій. Але треба мати на увазі, що дані, наведені Левашовою В. П., відносяться, головним чином, до території північно-східної та північно-західної Русі. Крім того, наведені в табл. 3 види пшениці не диференційовано детально, що затруднює їх співставлення. Але дослідниця підкреслює, що головною зерновою культурою була, очевидно, все ж пшениця, а не жито³⁴.

Очевидно, серед пшениці в давньоруський час головне місце, як і раніше, займала двозернянка, яку не припиняли вирощувати до початку ХХ ст.³⁵ Така віковічність полби пов'язана з її властивостями. Ця рослина добре пристосовується до несприятливих кліматичних умов, а також до неродючих ґрунтів і давала багаті врожаї навіть у несприятливі роки. Слід нагадати, що період з VIII по XII ст. характеризувався великою нестійкістю. В цей час частими були засухи, пожежі, повені при високому рівні сонячної активності³⁶. В таких умовах перевага віддавалася тим культурам, які давали сталі врожаї. Саме такими були полба двозернянка та голозерний ячмінь.

Але все ж таки полба поступово замінюється голозерними пшеницями, чому сприяло декілька причин. Одна з них — широке застосування залізних плугів в давньоруський час. Зернівки полби при оранці глибоко занурювались у землю, що затримувало їх проростання³⁷. Друга причина — затруднена очистка зернівок від плівок. Не виключено, що однією з причин заміни печей-кам'янок в кінці Х ст. — на початку XI ст. на Правобережному Подніпров'ї і широке застосування глинобитних печей в давньоруський час було пов'язане з припиненням вирощування плівчастих пшениць. Печі-кам'янки з їх здатністю довго зберігати тепло, поширені у слов'ян в другій половині I тис. н. е., були необхідні для підсушування зерна на жаровнях. Ці печі мали значних розмірів тильну стіну, складену з каміння на глиняному розчині або насухо. Розміри цієї стіни — 0,8—1 × 1—1,4 м, товщина не менша 0,6—0,8 м, тобто вона являла собою достатню за розмірами площадку для розміщення глиняної жаровні. Тильна стіна печі-кам'янки складала основну її площу, оточувальна ж камера невелика, в середньому 0,40 × 0,60 м. Глинобитні печі, навпаки, мали порівняно велику отоплювальну камеру, діаметром біля 1 м. Площадка для підігріву і для підсушування знаходилася прямо над вогнем, товщина склепіння не перевищувала 0,20—0,40 м. Такі печі порівняно швидко охолоджувались після дії вогню.

Система землеробства і техніка обробки ґрунту. Палеоботанічний матеріал з лісостепового Правобережного Подніпров'я VIII—X ст. свідчить про високу техніку обробки ґрунту, оскільки в цей час тут використовувалися старорні землі. Для отримання врожаю із постійно оброблюваних земель необхідно було застосовувати принаймні перелогову систему землеробства, використовувати добрива. При такій системі ділянки землі, які втратили родючість, залишались для відпочинку на певний час, а ділянки перелогу розорювались до того часу, поки давали добрий урожай. В. Й. Довженок вважає, що саме ця система була панівною формою землеробства в лісостеповій зоні в I тис. н. е.³⁸

Разом з тим, у складі вивчених залишків з городищ Монастир'юк і Новотроїцьке, як уже відмічалось вище, виділено типові бур'яни

³⁴ Там же, с. 51.

³⁵ Столетова Е. А. Указ. соч., с. 53.

³⁶ Турманина В. И. Развитие ландшафтов Восточной Европы как показатель ритмических изменений природы в прошлом.— В кн.: Ритмы природных явлений. Л., 1976, с. 127.

³⁷ Столетова Е. А. Указ. соч., с. 55.

³⁸ Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі. К., 1961, с. 104.

озимих посівів, з чого видно, що в лісостеповій зоні у VIII—X ст. були відомі посіви як ярих, так і озимих культур.

О. В. Кір'янов вважає, що озиме жито вимагає використання ярого поля³⁹, тому можна припустити використання вже в кінці I тис. н. е. орної парової системи принаймні з двопільною сівбою.

Про техніку обробки ґрунту свідчать і знахідки залізних частин запряжених ґрунтообробних знарядь. Ми маємо відомості про шість наконечників орних знарядь, які походять із Сахнівки (2), Макарова Острова (1) і Пастирського городища (3)⁴⁰. При їх вивченні використовувалась класифікація наконечників орних знарядь, розроблених Ю. О. Красновим⁴¹. Він поділив весь матеріал на чотири чітких групи на підставі таких ознак: загальна довжина наконечника (L), довжина втулки або черешка (l), середня ширина втулки або черешка (d₁), найбільша ширина наконечника (d₂). При виділенні груп враховувалось відношення загальної довжини наконечника до середньої ширини втулки ($\frac{L}{d_1}$), до найбільшої його ширини ($\frac{L}{d_2}$), до довжини його втулки або черешка ($\frac{L}{l}$). В табл. 3 представлено наконечники з лісостепового Правобережного Подніпров'я з характеристикою основних ознак.

Таблиця 3

Місце знахідки	Параметр							Рисунок
	L	l	d ₁	d ₂	L/d	L/d ₂	L/l	
Пастирське	12,5	5,5	6,5	6,5	1,9	1,9	2,3	Рис. 4, 3
Там же	12,5	3,5	6,0	6,5	2,1	1,9	3,6	» 6
» »	16,0	6,0	6,5	8,5	2,5	1,9	3,2	» 4
Сахнівка (гора Дівця)	15,5	5,5	5,5	7,5	2,8	2,1	3,1	» 5
Сахнівка (між горами Дівця і Дегтярна)	21,2	6,0	9,0	12,0	2,33	1,8	3,5	» 1
Макарів Острів	19,6	4,4	6,0	12,0	3,3	1,7	4,4	» 2

Як видно з табл. 3, за абсолютними розмірами окрему групу складають наконечники з Пастирського городища, які мають невеликі розміри порівняно з наконечниками з Макарова Острова і Сахнівки. Щодо основних пропорцій, то всі наконечники близькі між собою і відносяться до I групи за класифікацією Ю. А. Краснова. В цю групу потрапляють знаряддя, що мають середню ширину втулки від 5,3 до 11 см при відношенні загальної довжини до найбільшої ширини від 1,3 до 3,2. Поперечний розріз втулки завжди овальний. Робочий кінень загострений (Макарів Острів), помірно загострений (Сахнівка), округлий (Пастирське). У окремих наконечників лопать має ледь помітну асиметрію (Сахнівка) (рис. 4, 1, 2, 3, 4).

Наконечники I групи ідентифікуються з робочими наконечниками однозубих рал (наральниками)⁴². За формою і розмірами наральники

³⁹ Кір'янов А. В. К вопросу о земледелии в новгородской земле в XI—XII вв.—КСИИМК, 1952, вып. 47, с. 154.

⁴⁰ Наконечники з Пастирського городища і Сахнівки знаходяться в Київському Державному історичному музеї. Один з них походить з поселення між горами Дівця і Дегтярна. Місцезнаходження другого точно невідоме. Наконечник з Макарова Острова зберігається в Київському археологічному музеї.

⁴¹ Краснов Ю. А. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий.—СА, 1978, № 4, с. 98—113.

⁴² Краснов Ю. А. Указ. соч., с. 106.

з Макарова Острова і Сахнівки близькі до наральників VIII—X ст. з городища Хотомель та Новотроїцького ⁴³.

Цікаво, що в Хотомелі, крім наральника, було ще знайдено чересло (плужний ніж). Як вважає А. В. Кір'янов, одночасно з череслом було знайдено і відвальну дошку для перегортання пласта ґрунту, підрізаного в горизонтальному напрямі наральниками ⁴⁴. Такі знаряддя з порівняно великими залізними наральниками, супроводжані череслами, дослідники відносять до знарядь плужного типу ⁴⁵. Ними досягалась порівняно глибока оранка, що вимагала великих тяглових зусиль, тому відбувалась з допомогою парної запряжки биків. Кінь для цього був малоприсадаблений, внаслідок своїх фізичних особливостей не міг забезпечити тривалий час необхідного зусилля ⁴⁶.

В зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що в Монастирську в шарі VIII—X ст. домашній бик за числом особин складає 40,8%, а кінь лише 8,2%. В давньоруському шарі цієї пам'ятки спостерігається деяке зменшення особин домашнього бика (38%), порівняно з слов'янським шаром і значне збільшення коня — до 27,8% ⁴⁷.

Поруч з використанням запряжних орних знарядь для обробки ґрунту застосовувались також мотики. Залізні мотики знайдено на Канівському поселенні, Пастирському городищі і Макаровому Острові. Зустрічаються також мотики з кості (Луг I) ⁴⁸.

Звичайна довжина мотик складає 12—20 см, ширина робочої частини — 8—12 см. Вони мали різні форми і способи кріплення до рухів'я. Екземпляри, що походять з Канівського поселення і Пастирського городища, мають прямокутну робочу частину шириною 6 см і висотою 6—8 см і втулку такої ж ширини. Мотики з Макарова Острова кріпляться до рухів'я за допомогою черешка довжиною 3 см і шириною біля 1 см. Черешок знаходиться вже під прямим кутом до робочої лопаті.

Збирання врожаю і збереження продуктів. Основним знаряддям збирання врожаю ще на зорі землеробства став серп ⁴⁹. На поселеннях

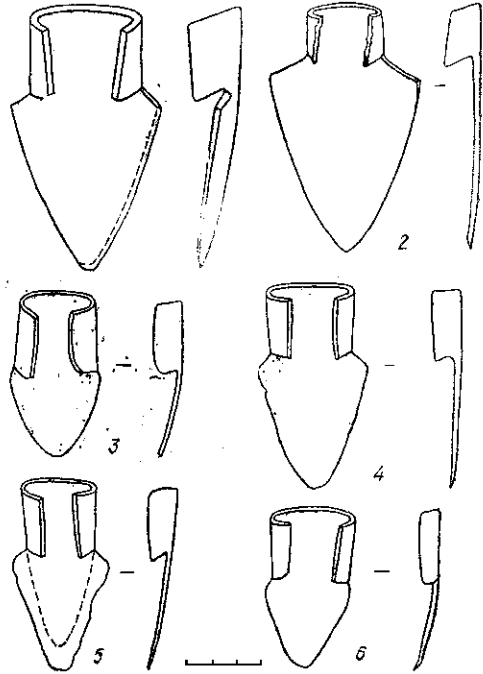

Рис. 4. Наральники.

1 — Сахнівка (поселення в улоговині між горами Дівича і Дегтярна); 2 — Макарів Острів; 3, 4, 6 — Пастирське городище; 5 — Сахнівка (гора Дівича?).

⁴³ Кухаренко Ю. В. Раскопки на городище и селище Хотомель.— КСИИМК, вып. 68, с. 94—95; Ляпушкин И. И. Указ. соч., с. 19, рис. 7.

⁴⁴ Кирьянов А. В. Указ. соч., с. 317.

⁴⁵ Левашова В. П. Указ. соч., с. 23.

⁴⁶ Краснов Ю. А. Древнейшие упряжные и пахотные орудия. М., 1975, с. 109.

⁴⁷ Белан Н. Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре.— В кн.: Использование методов естественных наук в археологии, с. 98.

⁴⁸ Мезенцева Г. Г. Указ. соч., с. 65, рис. 32; Археология Української РСР. К., 1975, т. 3, с. 104, рис. 22; Березовец Д. Т. Поселения угличей на р. Тясмин.— МИА, 1963, № 108, с. 162, рис. 10.

⁴⁹ Бибииков С. Н. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы.— СА, 1962, № 3, с. 3—24.

VIII—X ст. лісостепового Правобережного Подніпров'я знайдено більше 10 серпів або їх фрагментів. П'ять з них дозволяють провести морфологічний аналіз і визначити їх тип. Для того, щоб з'ясувати технологічні можливості цих серпів і рівень їх досконалості, використана класифікація серпів, розроблена В. П. Левашовою ⁵⁰.

Таблиця 4

Місце знахідки	АВ	СД	АС	α	β	Рисунок
Стецівка	18,0	8,8	6,0	76°	55°	Рис. 5, 5
Сахнівка	25,0	або 2,5 АВ	1/3 АВ	92°	51°	» 1
		8,0	7,5			
<i>Макарова Острів</i>	26,0	1/3 АВ	1/3 АВ	87°	30°	» 2
		7,5	5,0			
Там же	25,0	1/4 АВ	1/5 АВ	95°	36°	» 3
» »	21,0	1/3 АВ	1/4 АВ	97°	56°	» 4
		7,0	6,0			
		1/3 АВ	1/3 АВ			

Як видно з табл. 4, серпи мають довжину основи (АВ) в межах 18—26 см, за цією ознакою потрапляють в одну групу і можуть співставлятись з серпами X—XIII ст., що мають довжину АВ 20—25 см (за В. П. Левашовою) ⁵¹. Досить близькі всі п'ять серпів по висоті і положенню вершини дуги лека (АС), а також за способом кріплення до рухів'я за допомогою гострого черешка.

Технологічні особливості серпів визначаються формою лека. Найдосконалішими серпами вважаються знаряддя, кути різання яких дорівнюють 50—51°, причому, на чим більшій довжині лека витримується такий кут, тим більш досконалий серп. «Криві» кути різання дозволяють зробити висновок про високі технологічні якості проаналізованих серпів. Так, серпи з Сахнівки, Стецівки і один екземпляр з Макарова Острова (рис. 5, 1, 4, 5) мають кути різання в межах від 40 до 55°. Для них характерне деяке розширення клинка в середній частині. Вершина дуги лека розташована проти 1/3 АВ. По сумі всіх ознак ці серпи наближаються до південно-західної групи (за Левашовою). Ця група серпів володіє високими технологічними якостями, наближаючись до сучасних.

Два інших серпи з Макарова Острова дещо гірші за своїми властивостями від описаних вище (рис. 5, 2, 3). Вони мають більш видовжене лезо, в результаті чого кути різання в кінцевій частині клинка знижуються з оптимальних (50°) до 34—40°. В цілому ж розглянуті серпи досить близькі до давньоруських, відрізняючись від них дещо меншими розмірами.

По переробці і збереженню сільськогосподарських продуктів є деякі, хоч і незначні дані. В археологічному матеріалі зустрічаються кам'яні знаряддя для розмелювання і товчення зерна. Досить частою знахідкою на поселеннях VIII—X ст. є жорнові камені. Два екземпляри кам'яних жорен знайдено на Канівському поселенні, декілька уламків цих знарядь виявлено на Монастирську. Трапляються також зернотерки та терочки ⁵².

⁵⁰ Левашова В. П. Указ. соч., с. 60.

⁵¹ Там же, с. 67.

⁵² Мезенцева Г. Г. Вказ. праця, с. 67, рис. 33; Фонди Ін-ту археології АН УРСР.

Для збереження зерна використовувались підземні зерносховища. Про це свідчать передусім численні ями, в заповненні яких виявлені залишки обвуглених зерен. До їх числа належить яма № 15 на Монастирську. Яма мала круглу форму, діаметром 1,5 м і глибиною 1,75 м

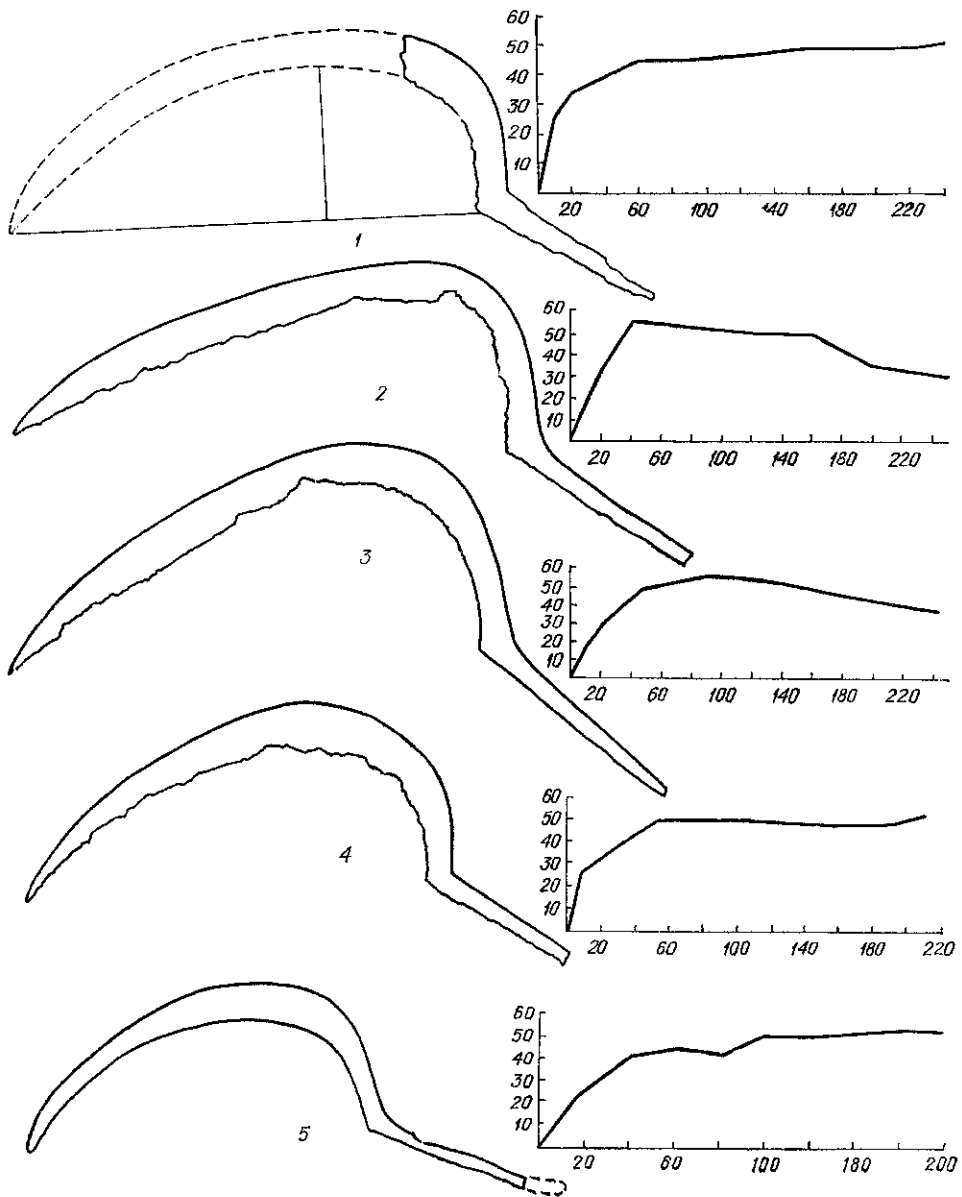

Рис. 5. Серпи.

1 — Сахнівка; 2—4 — Макарів Острів; 5 — Стецівка.

від сучасної поверхні. Всього на цій пам'ятці до шару VIII—X ст. можна віднести до 20-ти господарських ям. З них близько половини належить саме зерновим ямам. В їх заповненні, крім обвуглених злаків, знайдено розвали посуду того часу, кістяні поробки, інколи вироби з кольорових металів. Як правило, багато кісток тварин і каміння. Очевидно, більшість ям було закинуто ще під час функціонування городища і лише деякі загинули внаслідок пожежі.

Матеріали Монастирька дозволяють реконструювати господарчі будівлі, основною функцією яких було збереження зерна. Частина ям мала колоколоподібну форму з розширенням в нижній частині. По периметру стін на рівні підлоги і на висоту 15—20 см яма укріплювалась дрібним камінням, що зверху примазувалось тонким шаром глини. Підмазувалась також і підлога ями. Покрівля цих будівель не збереглась, проте в заповненні майже всіх ям зустрічаються завали глиняної обмазки, інколи трапляються шматки глини з відбитками дерева. Оче-

Таблиця 5

Вид	Пам'ятники					
	Монастирьок		Сахнівка		Канівське поселення	
	Кості	Особини	Кості	Особини	Кості	Особини
Бик домашній	410	20	66	5	64	5
Вівця і коза	71	12	9	2	17	5
Свиня домашня	66	13	26	4	10	3
Кінь	51	4	42	3	6	2
Собака	47	3	1	1	—	—
Тур	5	1	—	—	—	—
Лось	21	3	4	1	22	4
Олень благородний	56	6	—	—	—	—
Олень звичайний	—	—	1	1	5	1
Косуля	54	10	7	1	1	1
Свиня дика	10	3	26	4	21	5
Ведмідь бурий	—	—	—	—	1	1
Барсук	2	1	—	—	—	—
Бобр	11	3	—	—	—	—
Заць	7	1	—	—	—	—
Білка	1	1	—	—	—	—
Всього	812	81	182	22	147	27

видно, дах було побудовано з жердин, зверху обмазаних глиною. Такі ями ніяких східців не мали, напевне в них опускались при допомозі дерев'яних драбин.

Тваринництво і промисли. Поряд із землеробством в господарстві населення лісостепового Правобережного Подніпров'я VIII—X ст. значне місце посідало розведення домашніх тварин. В нашому розпорядженні є дані про фауну з городища Монастирьок, поселення біля с. Сахнівки (між горами Дівця і Дегтярна) та Канівського поселення⁵³.

Кількісне співвідношення матеріалу, який представлено в табл. 5, нерівнозначно, але по ньому все ж таки можна зробити деякі висновки. Головне місце серед домашніх тварин займає бик. На Монастирьку і Канівському поселенні майже в однакових кількостях розводили домашніх свиней (20—26,5%), кіз (24,5—33,3%) і порівняно невелику кількість коней (8,2—13%). Населення Сахнівки меншою мірою займалося розведенням вівці (14,3%), а значну увагу приділяло вирощуванню коней (21,4%) і домашніх свиней (28,6%).

Відносно високий процент залишків коней показовий для давньоруських міст-кріпостей (Заруб, Чучин, Іван) і нехарактерний для сло-

⁵³ *Белая Н. Г.* Вказ. праця, с. 99; *Приходнюк О. М.* Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось.—В кн.: Дослідження з слов'янської археології. К., 1976, с. 115; *Корнеев О. П.* Фауна з розкопок підніжжя Великого скіфського городища Канівського району.—В кн.: Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника. К., 1962, с. 151—152.

в'янських поселень останньої чверті I тис. н. е. Можливо, відносно велика кількість коней в Сахнівці пов'язана з тим, що ця пам'ятка знаходиться в пограниччі лісостепу — степу, де постійно відчувався вплив кочівників.

Для визначення обласних відмінностей у веденні господарства показовим є співвідношення між видами сільськогосподарських тварин, поширених на інших слов'янських поселеннях останньої чверті I тис. н. е.⁵⁴

По співвідношенню між видами сільськогосподарських тварин подніпровські пам'ятки ближче до подністровських (Рашків), ніж до лівобережних. Якщо на Правобережжі розводили, головним чином, велику і дрібну рогату худобу, то в городищах борщівців, роменців і кривичів — домашніх свиней (див. табл. 6).

Таблиця 6

Поселення	Всього особин	Бик домашній	Вівця — коза	Свиня домашня	Кінь
Пам'ятники лісостепового Правобережного Подніпров'я VIII—X ст.	80	36,6	24	25,1	14,2
Рашків (VII—VIII ст.)	12	41,7	25	25	8,3
Борщевські (VIII—X ст.)	245	36,7	15,9	34,3	13,1
Роменські (VIII—X ст.)	269	31,9	12,7	36,8	18,6
Пам'ятники північно-західних слов'ян	1240	34,6	16,8	40,9	7,7

В господарстві населення лісостепового Правобережного Подніпров'я велика роль відводилась полюванню. Порівняння співвідношення між домашніми і дикими тваринами показує, що на всіх поселеннях кількість диких тварин була значною — від 36,6% на Монастирську до 55—63% в Сахнівці і Канівському поселенні. Дикі тварини представлені дванадцятьма видами, серед яких є такі рідкісні види, як тур (Монастирськ). Постійно полювали на лосів, косуль і диких кабанів, а на Монастирську також і на оленя благородного.

Крім полювання, населення придніпровських поселень займалось також рибальством. Залишки луски і кістки риби — часта знахідка в житлах і господарських ямах цих поселень. Серед кісткового матеріалу Канівського поселення і Сахнівки дослідники відмічають залишки кісток щуки, ляща, в'язя, плітки.

Безумовним свідченням розвитку рибальства є знахідки глиняних грузил, кістяних знарядь (для плетення сітей) і залізних рибальських гачків.

Одним із важливих і напевне поширених промислів був збір меду диких бджіл, що жили в лісі в природних або штучно виготовлених дуплах дерев. Цікаві дані про бортництво містять матеріали Монастирська. Тут в цілому ряді жител і в деяких господарчих ямах, що зненацька загинули при пожежі, виявлені залишки обвуглених сот. На деяких знахідках збереглися досить непогано форма сот, а також обвуглені частини бджіл (див. рис. 1, 1). Визначення палеозоологів показало, що це були залишки бджоли медоносною. На деяких шматках обвуглених сот збереглися залишки деревини, очевидно, колоди, в якій вони містилися.

⁵⁴ Дані про пам'ятки лісостепового Правобережного Подніпров'я наводяться на основі матеріалів Монастирська, Сахнівки і Канівського поселення; інші — за матеріалами статті Н. Г. Белан.

В давньоруській час існувало бджільництво трьох видів: дике корінне або природне дуплове; бортництво; бджільництво з вуликами⁵⁵. Матеріали Монастирька дозволяють припустити, що його мешканці були вже обізнані з будівництвом дуплянок. Вони не просто збирали мед на випадково знайдених деревах, а ставили колоди в певних місцях. Можливо, саме до цього часу слід віднести зародки у нас бджільництва як галузі господарства.

Полювання, рибальство та бортництво були другорядними заняттями населення лісостепового Правобережного Подніпров'я VIII—X ст. Проте слід мати на увазі, що такі продукти промислу, як пушнина, віск і мед, в першу чергу потрапляли на зовнішній ринок і ставали предметами данини, через що з кінця IX — початку X ст. вони починають відігравати важливу роль в економіці Русі⁵⁶.

Археологічний матеріал по землеробству, тваринництву і промислам дозволяє зробити деякі висновки. Землеробство в лісостеповому Правобережному Подніпров'ї в VIII—X ст. виступає як високорозвинуте з широким асортиментом вирощуваних культур, що склалися з зернових, бобових та технічних рослин. На цій території склався свій тип господарства, в якому головне місце належало землеробству з перераханням пшениці двозернянки серед інших зернових культур і тваринництву, що приділяло основну увагу розведенню великої і дрібної рогатої худоби. Поряд з цим значне місце в господарстві населення займали рибальство, полювання і збиральництво.

Г. А. ПАШКЕВИЧ, В. А. ПЕТРАШЕНКО

Земледелие и скотоводство в Среднем Поднепровье в VIII—X вв.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы сельского хозяйства населения лесостепного Правобережного Поднепровья в VIII—X вв. Сведения о сельскохозяйственных культурах у населения Правобережного Поднепровья основываются на материалах палеоэтноботанического анализа из городища Монастырек. На основе изучения пахотных орудий из поселений VIII—X вв. лесостепного Правобережного Поднепровья и выращиваемых культур выяснена система земледелия и техника обработки почвы.

Данные о фауне городища Монастырек, Каневского поселения и Сахновки, а также сопоставления их с материалами синхронных поселений на других территориях позволяют выделить особенности развития животноводства.

В результате анализа археологического материала по земледелию, животноводству и промыслам выяснены локальные особенности сельского хозяйства в этом районе.

⁵⁵ Розов С. Н. Очерки по истории отечественного пчеловодства. М., 1972; Вестн. № 21 НИИ пчеловодства, с. 17.

⁵⁶ Левашова В. П. Вказ. праця, с. 138.